

Krystian Heffner

POZAROLNICZA DZIAŁALNOŚĆ GOSPODARCZA NA OBSZARACH WIEJSKICH

Wprowadzenie

Każda działalność niekwalifikująca się jako działalność rolnicza jest aktywnością, którą można określić jako pozarolnicza działalność gospodarcza. Może to być działalność wytwórcza, budowlana, handlowa lub szeroko rozumiana usługowa¹. Na obszarach wiejskich pozarolniczymi rodzajami działalności są najczęściej: chałupnictwo, rzemiosło i drobny przemysł (w tym przetwórstwo rolno-spożywcze), różne rodzaje usług (w tym niektóre publiczne), handel, turystyka i wypoczynek (także agroturystyka). Różnicowanie struktury funkcjonalnej oraz wielofunkcyjny rozwój obszarów wiejskich to reagowanie na pojawianie się pozarolniczych potrzeb mieszkańców wsi, możliwość świadczenia usług i prowadzenia działalności wytwórczej również dla ludności w miastach, wreszcie korzystanie z miejsc pracy w mieście (dojazdy do pracy) (por. m.in. B. Mickiewicz 2016; Majewski i in. 2011; Bórawski 2009; Winnicki, Sikora 2017). W strefach podmiejskich pozarolnicze rodzaje aktywności mieszkańców wsi są intensywniejsze i obejmują w różnym stopniu zarówno ludność wcześniej związaną z rolnictwem, jak i imigrantów z miast, którzy wykorzystują głównie walory osiedleńcze obszarów wiejskich.

Podjęcie pozarolniczej działalności gospodarczej jest charakterystyczną cechą rolnictwa i wsi, nie tylko polskiej (Wilkin 2018, 2013, 2011; Strzelecka 2016; Copus i in. 2010). Pozarolnicza działalność wiąże się z uwalnianiem zasobów siły roboczej w gospodarce rolnej, co jest wynikiem procesów innowacyjnych związanych głównie z mechanizacją, a nawet automatyzacją pracy (A. Mickiewicz, B. Mickiewicz 2016). Może to być także aktywność mieszkańców na wsi pracowników firm i przedsiębiorstw zlokalizowanych w miastach, szczególnie częsta w strefach suburbanizacji (dojazdy do pracy). Ekonomiczne znaczenie działalności pozarolniczej w gospodarstwach rolnych można sprowadzić do dywersyfikacji ich źródeł dochodów, które mogą mieć

¹ Zgodnie z wymogami Europejskiej Klasyfikacji Działalności może to być każda z działalności, która nie kwalifikuje się do grupy A (rolnictwo, leśnictwo i rybactwo: 01 Uprawy rolne, chów i hodowla zwierząt, łowiectwo, włączając działalność usługową, 02 Leśnictwo i pozyskiwanie drewna, 03 Rybactwo).

bardzo zróżnicowane znaczenie – od marginalnego po decydujące. Forma uzyskiwanych dochodów także może zasadniczo się różnić, mogą to być dodatkowe i nieustabilizowane źródła dochodów (często dorywcze i sezonowe), ale również trwałe, ustabilizowane i znaczące wpływy. Często praca na roli jest łączona z innymi formami aktywności (np. sezonowe lub niepełnoetatowe dojazdy do pracy). Łączna liczba miejsc pracy generowanych przez gospodarstwa wiejskie przekracza strukturalne zatrudnienie w tradycyjnym rolnictwie. Dominujący dawniej w polityce rolnej trend modernizacyjny jest zastępowany nowymi jakościowo produktami, usługami i formami zmniejszenia kosztów produkcji (Danson, Jentsch 2009; Mossakowska 2006; Durand, van Huylbroeck 2003).

Spośród cech struktur przestrzennych wsi oraz charakterystyk obszarów wiejskich, które sprzyjają wielokierunkowemu rozwojowi społeczno-gospodarczemu i poprawie warunków życia mieszkańców wsi, szczególnie istotne znaczenie ma skupiony i zwarty charakter zabudowy. Jest to czynnik, który ułatwia integrację infrastrukturalną oraz społeczną, niejednokrotnie warunkując dostępność wsi dla zewnętrznych użytkowników. Ocena stanu i zaawansowania procesu skupiania lub rozpraszania zabudowy umożliwia wskazanie obszarów o różnej jakości układów osadniczych wsi pod względem działań związanych z poprawą wyposażenia infrastrukturalnego, możliwości lokalizacyjnych inwestycji oraz aktywizacji społecznej (Heffner 2011b; Gibas, Heffner 2018).

Obszary wiejskie, wieś, mieszkańcy wsi – to określenia tradycyjnie łączone z pierwotną funkcją terenów znajdujących się poza miastami – rolnictwem i działalnością rolniczą. Wieś jawi się jako zielona przestrzeń z użytkami rolnymi wykorzystywanymi do produkcji roślinnej, zwierzęcej czy ogrodniczej. Tymczasem już od co najmniej kilku dekad obszary wiejskie przestały spełniać wyłącznie funkcje produkcji rolniczej (czasami również leśnej), a stały się miejscem, w którym mieszkańcy coraz liczniej podejmują działalność pozarolniczą (Kłodziński 2010; Krzysztofik 2017). Pojawiają się także nowi użytkownicy tych obszarów, którzy korzystają z walorów otwartej, wiejskiej przestrzeni, przebywając na wsi na stałe lub w różnych formach czasowego pobytu (Heffner, Czarnecki 2015). Trend urbanizacyjny w wiejskim otoczeniu większości miast był i nadal jest do pewnego stopnia zjawiskiem naturalnym, związanym z procesami rozwoju społeczno-gospodarczego i zmianami demograficznymi. Jego zasięg, w sensie przestrzennym, rozszerza się, obejmując również obszary wiejskie w większym oddaleniu od miast. Żywiotowa intensyfikacja nierolniczego zagospodarowania obszarów wiejskich i odchodzenie ludności wiejskiej od gospodarki rolnej skutkują zarówno nieproporcjonalnym wzrostem

powierzchni zajętych obiektami użytkowymi, jak i budową koniecznej do ich obsługi infrastruktury oraz rosnącą siecią aktywności i powiązań mieszkańców i użytkowników wsi. Z drugiej strony ujawniają się zjawiska marginalizacyjne, które obejmują nie tylko obszary wiejskie o charakterze peryferyjnym w sensie komunikacyjnym (trudności z dostępem do pracy, edukacji, usług), ale również strefy wsi o gorszych warunkach środowiskowych, zdewastowane działalnością człowieka, narażone na różnego typu zagrożenia. Tego rodzaju układy powstają w skali krajowej (np. strefy przygraniczne), regionalnej (peryferia regionalne, rejony górskie), a nawet lokalnej (trudno dostępne miejscowości, przysiółki, osiedla w gminach i powiatach). Pogłębia się zróżnicowanie intensywności zagospodarowania i użytkowania struktur wiejskich, a brak lub słabość działań regulacyjnych nie wstrzymuje żywiołowych form związanych z rozwojem wsi.

Jeszcze na początku XX w. dychotomia układu miasto-wieś pod względem dominujących źródeł utrzymania była bardzo wyraźna. W takim ujęciu w ośrodkach miejskich ludzie prowadzili działalność wytwórczą (przemysł, rzemiosło) i usługową (handel, zaopatrzenie, obsługa ludności, w tym przede wszystkim wiejskiej) natomiast mieszkańcy wsi zajmowali się gospodarką rolną – jako właściciele ziemi (ziemianie, chłopi), dzierżawcy ziemi i pracownicy rolni (m.in. folwarki). Tylko bardzo nieliczni wykonywali różnego rodzaju pozarolnicze zajęcia, i to zazwyczaj w większych wsiach (zwykle usługi dla rolnictwa, oświata, kultura i edukacja [szkoła, kościół], podstawowy handel – sklep wielobranżowy [potocznie: szwarc, mydło i powidło], często gastronomia [karczma, szynk, gospoda]) lub w pobliżu ziemiańskich dworów, pałaców, zamków i domostw, gdzie niewielka część ludności świadczyła również usługi dla ich mieszkańców (kuchnia, ogrodnictwo, utrzymanie budynków, sprzątanie i dbałość o wnętrze, środki transportu itd.). Wszystko to jednak nie zaburzało dwudzielnego obrazu relacji miasta (wszelkie działalności pozarolnicze) i wsi (aktywność związana z szeroko rozumianym rolnictwem, rzadziej z leśnictwem).

Zmiany zachodzące na obszarach wiejskich Polski we współczesnych granicach od co najmniej stu lat są wypadkową wielu procesów nie tylko gospodarczych i społecznych, ale również politycznych i kulturowych. Równocześnie warto wspomnieć o tym, że prawie 1/3 obecnego terytorium Polski przed 1945 r. nie wchodziła w skład państwa polskiego i funkcjonowała w strukturze gospodarczej i społeczno-kulturowej innego kraju (Niemcy). Niewątpliwie miało to istotne znaczenie dla form i intensywności zagospodarowania przestrzeni oraz kierunków i zakresu powiązań społeczno-gospodarczych i związanej z nimi infrastruktury, obejmujących również obszary wiejskie (np. gęstość sieci

drogowej, kolejowej, zwarty charakter zabudowy osiedli wiejskich, przewaga zabudowy zagrodowej murowanej, liczne budynki o funkcji nierolniczej). Ważną rolę odgrywają zarówno uwarunkowania środowiskowe, jak i te, które mają swoje źródło w znaczących różnicach w sposobie użytkowania i zagospodarowania przestrzeni wiejskiej, w zależności od porozbiorowej genezy terytoriów Polski oraz osiągniętego już poziomu rozwoju (Heffner, Klemens 2013).

Polityczna, gospodarcza i społeczna transformacja z przełomu lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych dotknęła również obszarów wiejskich i stała się początkiem długotrwałego i złożonego procesu restrukturyzacji rolnictwa oraz zmian w społecznościach wsi. Dominujący w przeszłości model rozwoju struktury społeczno-gospodarczej państwa zakładał – w największym skrócie – monofunkcyjność wsi i wielofunkcyjność miast, co oznaczało, że rolnictwo traktowane było jako priorytetowa i często jedyna forma działalności gospodarczej na obszarach wiejskich. Pozarolnicze miejsca pracy starano się koncentrować prawie wyłącznie w miastach, co skutkowało z jednej strony naturalnym transferem migracyjnym nadwyżek siły roboczej ze wsi do miast, a z drugiej rozszerzającymi się stopniowo strefami wahadłowych dojazdów do pracy w mieście lub w przemyśle². Skutkowało to wieloma negatywnymi zjawiskami – zarówno na wsi (pogłębiające się deformacje struktur demograficznych wsi związane z selektywnymi migracjami do miast), jak i w miastach (m.in. permanentny kryzys mieszkaniowy, degradacja środowiska). Głębokie przemiany systemowe lat dziewięćdziesiątych, związane z wprowadzaniem zasad gospodarki rynkowej, marginalizowały rolnictwo, które stawało się coraz mniej dochodową formą działalności gospodarczej. Realne dochody rolników wyraźnie się zmniejszyły, a w wielu regionach wiejskich nasiliło się zjawisko ukrytego bezrobocia (Frenkel 2010; A. Mickiewicz, B. Mickiewicz 2016). Oczywista stała się konieczność zagospodarowania znacznych nadwyżek siły roboczej na wsi, co z jednej strony nasiliło presję migracyjną (odpływ do miast i przemysłu został zastąpiony przez odpływ zagraniczny), z drugiej zaś uruchomiło działania aktywizacyjne nakierowane na pobudzenie przedsiębiorczości wiejskiej, przyciąganie inwestorów oferujących miejsca pracy i uświadamianie decydentom potrzeb mieszkańców wsi. Wszystkie procesy związane z wejściem polskiej wsi w sferę gospodarki rynkowej ze szczególną siłą ujawniły marginalizację

² Np. codzienne dojazdy do pracy w górnictwie węgla kamiennego w rejonie Zabrze, Rybnika i Jastrzębia-Zdroju w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych często obejmowały obszary (w zasadzie wyłącznie wiejskie) w promieniu ponad 100 km od kopalni (pracowników dowożono m.in. z okolic Nowego Targu, Zakopanego i Limanowej). Do rozbudowywanej w tamtym czasie huty w Ozimku (woj. opolskie) pracowników przywożono codziennie z odległych miejscowości wiejskich pod Wieluniem, Pajęcznem czy Kłobuckiem (Nawrocki 1971; Rajman 1976).

wsi i rolnictwa, przejawiającą się w braku kapitału, rynkowym niedopasowaniu zasobów pracy, ukrytym bezrobociu, niskim poziomie aktywności zawodowej, niedorozwoju infrastruktury i słabej dostępności komunikacyjnej.

Chronologia zmian na wiejskich rynkach pracy – ewolucja działalności gospodarczej mieszkańców wsi

Stulecie państwa polskiego (1918–2018) to okres, w którym dokonały się daleko idące zmiany zarówno w strukturach ludności mieszkającej na obszarach wiejskich, jak i w układach przestrzennych wsi. Przekształcenia wiejskich rynków pracy oraz ewolucję aktywności gospodarczej mieszkańców wsi można ująć w osiem charakterystycznych okresów związanych z istotnymi dla funkcjonowania państwa zmianami:

1. Okres międzywojenny (1918–1939), związany głównie ze scalaniem porozbiorowych części kraju (Kongresówka, Galicja, Wielkopolska, Pomorze i Śląsk, Polska północno-wschodnia);
2. Druga wojna światowa (1939–1944/45), eksterminacja oraz przesiedlenia dużych grup ludności dotknęły również obszarów wiejskich, doszło także do ogromnych zniszczeń w majątku trwałym, infrastrukturze i strukturze osadniczej wsi;
3. Zakończenie wojny, zmiany terytorialne i nowe warunki ustrojowe odtworzonego państwa (1945–1948), które skutkują przesiedleniami ludności na niespotykaną dotąd skalę, zagospodarowaniem nowo uzyskanych obszarów na zachodzie i północy oraz zmianami struktury własnościowej ziemi (reformacja rolna);
4. Okres „budowy” podstaw socjalistycznego państwa (1949–1956) charakteryzujący się zanikiem indywidualnej pozarolniczej działalności na obszarach wiejskich i podjęciem wyzwań związanych z uprzemysłowieniem i urbanizacją, które wywołały masowy odpływ ludności wiejskiej do miast;
5. Próby ugruntowania socjalistycznej gospodarki i ukształtowania nowej struktury społecznej (1956–1980), skutkujące narastającą przewagą sektora państwowego w sektorze przemysłu, usług i rolnictwa, ale i nawrotami kryzysów społeczno-gospodarczych (1956, 1968, 1976, 1980);
6. Okres stopniowej rehabilitacji indywidualnej działalności gospodarczej i przedsiębiorczości, (1980–1989), który tylko częściowo objął obszary wiejskie i ich rynek pracy;
7. Transformacja systemowa i zmiany własnościowe na wsi (1989–2004), charakteryzująca się przekształceniami własnościowymi w rolnictwie

uspółcześnionym, wzrostem bezrobocia na wsi i wzrostem aktywności gospodarczej mieszkańców wsi;

8. Okres akcesji do Unii Europejskiej i otwarcie na programy pomocowe oraz wykorzystanie nowych możliwości migracyjnych, który zapoczątkowuje fazę wielofunkcyjnego rozwoju wsi oraz intensyfikuje pozarolniczą działalność mieszkańców wsi.

Przemiany struktur osadniczych wsi związane z dominującym rodzajem działalności gospodarczej mają wymiar przestrzenny i często są warunkowane zarówno spuścizną materialną, jak i układami powiązań społeczno-gospodarczych o głębokim, historycznym podłożu. Zjawiska te – szczególnie w odniesieniu do czynników oddziałujących na ewolucję związków gospodarczych ludności wiejskiej – mają w dużym stopniu kumulatywny charakter. Nie bez znaczenia jest również kwestia lokalizacji wsi i konkretnych cech miejsca (*genius loci*) lub społeczności lokalnej w szerszej przestrzeni regionalnej, krajowej, europejskiej, a nawet globalnej. Często właśnie dostępność osiedli wiejskich i zmiany w tej dostępności bezpośrednio warunkują tempo i kierunek przekształceń ludnościowych, intensywność procesów migracyjnych, formy procesów społeczno-gospodarczych (np. trwałe lub tymczasowe, nietrwałe zainwestowanie), istotnie oddziałują na atrakcyjność, centralność lub (często subiektywną) peryferyjność obszarów wiejskich³. W efekcie procesy dezagryzacji, podejmowania pozarolniczych aktywności przez mieszkańców wsi, dojazdy do pracy w mieście, napływ niezwiązanej z rolnictwem nowej ludności wiejskiej nie obejmują całych układów regionalnych, lecz przede wszystkim wiejskie otoczenie większych i średnich miast (suburbanizacja). Wymiar tych zjawisk jest głównie lokalny lub co najwyżej ponadlokalny.

W okresie po I wojnie światowej (1921 r.) na obszarach nowo powstałego państwa polskiego udział ludności wiejskiej był bardzo wysoki i przekraczał poziom $\frac{3}{4}$ populacji kraju⁴. Poza niewielkimi strefami w bezpośrednim sąsiedztwie największych miast (Warszawa, Poznań, Łódź, Kraków, Lwów) i na Górnym Śląsku, na obszarach wiejskich dominowała ludność związana z rolnictwem (w 1931 r. – 73%)⁵. Wśród mieszkańców wsi dominującą, choć

³ Np. szybsza realizacja inwestycji drogowej czy infrastrukturalnej w jednej wsi przyciąga nowych inwestorów i nowe aktywności, czyniąc ją relatywnie atrakcyjniejszą, inne wsie w jej otoczeniu nie mają takiego waloru i stają się mniej pożądane, a tym samym bardziej podatne na odpływ ludności i brak zainteresowania przedsiębiorczych i aktywnych mieszkańców wsi (Heffner 2007). Można ten kompleks czynników zbiorczo nazwać rentą geograficzną (Kopczewska 2007).

⁴ Zob. rozdział I. Frenkla, A. Rosnera i M. Stanny, *Kształtowanie się populacji ludności wiejskiej*, w pierwszym tomie.

⁵ Zob. rozdział A. Rosnera, M. Stanny, *Przemiany struktury społeczno-zawodowej ludności wiejskiej*, w pierwszym tomie.

wewnętrznie zróżnicowaną grupą byli chłopi, a rolnictwo stanowiło również źródło utrzymania dla ziemian oraz robotników rolnych zatrudnionych w licznych folwarkach, należących do wielkich właścicieli ziemskich. Tylko nieliczni mieszkańcy wsi wykonywali zawody pozarolnicze (np. nauczyciele, urzędnicy, rzemieślnicy) (Machątek 2013).

Dychotomia struktury zatrudnienia w tym okresie była bardzo wyraźna i można ją sprowadzić do stwierdzenia, że mieszkańcy wsi to przeważająco rolnicy, natomiast mieszkańcy miast zajmowali się działalnością pozarolniczą – wytwórczą rzemieślniczą i przemysłową oraz usługową, w miastach mniejszych dominowała obsługa lokalnych stref wiejskich, a mieszkańcy wsi z jednej strony zbywali tam swoje produkty (lokalni kupcy, hurtownicy, targi tygodniowe), z drugiej zaś zaopatrywali się w tych ośrodkach w produkty potrzebne zarówno w domu, jak i w prowadzeniu gospodarstwa rolnego. Korzystali również z dosyć szerokiej oferty usług podstawowych. Na obszarach wiejskich, szczególnie w większych wsiach, poza ludnością zajmującą się działalnością rolniczą ulokowane były podstawowe usługi (zwykle karczma, restauracja, bar, sklep wielobranżowy, szkoła podstawowa, parafia, rzadziej urząd gminy, kilku rzemieślników). Nieco inaczej przedstawiała się sytuacja wsi na obszarze dawnego zaboru pruskiego oraz na przejętych po II wojnie światowej, tzw. Ziemiach Zachodnich i Północnych. W wielu miejscowościach wiejskich, szczególnie na Śląsku, ale również na Pomorzu Zachodnim, a także Warmii i Mazurach, wachlarz działalności pozarolniczej był znacznie szerszy. Liczne wsie miały charakter przemysłowy (huty żelaza i szkła, zakłady metalowe, maszynowe, włókiennicze, przetwórstwo płodów rolnych itd.), górniczy (np. wydobywanie surowców mineralnych – Szklary, Wymiarki), w niektórych miejscowościach wiejskich dominowały usługi transportowe (np. węzły kolejowe na wsi – Nędza, Groszowice, Raclawice Śląskie, Jaworzyna Śląska, Krzyż, Korsze), często również usługi uzdrowiskowo-turystyczne (m.in. Międzygórze, Długopole-Zdrój, Sokołowsko, Przerzeczyn) (Borc, Gonda-Soroczyńska 2006; Gonda-Soroczyńska 2006), które absorbowaty znaczącą część mieszkańców tych miejscowości. Warto także zwrócić uwagę na stosunkowo liczne lokalne centra wiejskie (często były to dawne miasta – m.in. Korfantów, Ścinawa Mała, Skorogoszcz, Pawłowiczki, Nadarzyn, Szreńsk, Wiskitki) (Sokołowski 2015; Drobek 1999), w których ulokowane były zarówno podstawowe usługi publiczne (edukacja, obsługa infrastruktury technicznej, administracja lokalna, opieka zdrowotna, kultura), jak i usługi tzw. pierwszej potrzeby (handel, gastronomia, naprawy i drobne wytwórstwo, rzemiosło), a nawet usługi wyższego rzędu (hotele, lekarze i apteki) (Heffner 1987).

W okresie międzywojennym tylko w niewielkim stopniu uległa zmianie relacja ludność miejska – wiejska: udział tej ostatniej zmniejszył się bowiem o ok. 5% (1938) i pomimo ogromnych strat oraz przemieszczeń ludności, a także zmian terytorialnych po drugiej wojnie światowej, mieszkańcy wsi stanowili ponad $\frac{2}{3}$ ogółu ludności Polski (1946 – 68,2%). Trzeba zaznaczyć, że eksterminacja ludności żydowskiej zmniejszyła również liczbę mieszkańców wsi wykonujących zajęcia pozarolnicze, co pogłębiło dychotomię podziału na rolniczą wieś i przemysłowo-usługowe miasto. Reformy struktury własnościowej ziemi, przeprowadzone w Polsce w związku z nowym ustrojem państwa w drugiej połowie lat czterdziestych, zmieniły radykalnie relacje w wiejskich społecznościach – przestało istnieć ziemiaństwo jako warstwa społeczna, dramatycznie zmniejszyła się również liczba zamożnych chłopów (Machałek 2012). Uspołecznienie ziemi, szczególnie widoczne na tzw. Ziemiach Odzyskanych, gdzie w wielu rejonach objęto większość gruntów rolnych (Pomorze Zachodnie, Warmia i Mazury, ziemia lubuska), skutkowało głębokimi zmianami społecznymi na wsi, która stawała się w licznych wypadkach jedynie miejscem zamieszkania pracowników wielkoobszarowych państwowych (rzadziej spółdzielczych) gospodarstw rolnych, ze wszystkimi tego konsekwencjami w funkcjonowaniu wiejskich rynków pracy. Wiele z nich daje o sobie znać jeszcze w drugiej dekadzie XXI w. (np. niska aktywność zawodowa, wysoki poziom bezrobocia, dziedziczenie bezrobocia, łatwość w podejmowaniu decyzji migracyjnych itd.). Wieś z tego okresu stała się źródłem regularnych i dużych przemieszczeń zasobów pracy w kierunku miast, szczególnie miast większych. Można powiedzieć, że migracje wieś-miasto w latach 1950–1989 pochłonęły z nadwyżką cały przyrost naturalny ludności wiejskiej, co odwróciło relacje w strukturze ludności Polski, zmniejszając udział mieszkańców wsi o ok. $\frac{1}{3}$ w latach osiemdziesiątych. Równocześnie znacząco wzrastała grupa mieszkańców wsi dojeżdżających do pracy w większych miastach i w dużych zakładach przemysłowych, przede wszystkim w Polsce południowej i południowo-zachodniej oraz w centrum kraju (Rakowski 1989). Nie uległa natomiast istotnej zmianie struktura obszarów wiejskich – aż po lata dziewięćdziesiąte ubiegłego wieku większość gmin wiejskich i miejsko-wiejskich miała monofunkcyjny rolniczy charakter.

System gospodarowania funkcjonujący w Polsce do końca lat osiemdziesiątych ubiegłego wieku oparty był na centralnym planowaniu i wynikających z niego nakazowo-rozdziałczych metodach zarządzania (Kamińska 2006), a w gospodarce poza rolnictwem dominującą rolę odgrywał sektor uspołeczniony. Istnienie gospodarki nieuspołecznionej usprawiedliwiano twierdzeniem, że

jest to zanikająca forma działalności, relikw minionych czasów i ustroju, a sektor prywatny i przedsiębiorczość były traktowane w społeczeństwie negatywnie. Okres gospodarki socjalistycznej (1944–1989) można podzielić na cztery etapy charakteryzujące się odmiennym podejściem państwa do funkcji sektora prywatnego (w tym również rolnictwa indywidualnego) w gospodarce narodowej.

Pierwszy, obejmujący lata 1944–1948, charakteryzował się stosunkowo korzystnymi warunkami rozwoju tzw. prywatnej inicjatywy, którą obok sektora państwowego i spółdzielczego (odbudowa modelu gospodarki trójsektorowej) traktowano jako pożądaną i celową. Drugi, obejmujący lata 1948–1956, był wyjątkowo niekorzystny dla gospodarki nieuspołecznionej, a sektor prywatny poza rolnictwem, jak również indywidualna gospodarka rolna były prawnie i instytucjonalnie zwalczane. W tym czasie spadła liczba zakładów rzemieślniczych (o 15%) i zatrudnienie (z ok. 225 tys. osób do 118 tys. osób, tj. o prawie połowę). Na obszarach wiejskich, szczególnie w mniejszych wsiach, ale również w małych miastach, pozarolnicza działalność gospodarcza praktycznie zanikła, preferowano migrację siły roboczej ze wsi do miast i do pracy w budowanych kombinatach produkcyjnych i górnictwie (m.in. Nowa Huta, Huta Częstochowa, Huta Warszawa, stocznie w Gdańsku i Szczecinie, fabryki samochodów w Starachowicach i Lublinie). Sektor usług i handlu na obszarach wiejskich został systemowo uspołeczniony (gminne spółdzielnie „Samopomoc Chłopska”) i skoncentrowany w większych wsiach oraz małych miastach. W trzecim okresie (1956–1980) ówczesne władze nadal były przekonane o bezwzględnej wyższości uspołecznionych form gospodarki, w tym również wielkoobszarowych PGR. Nie zakładano likwidacji sektora prywatnego, ale istniejące w nim warunki działalności gospodarczej – zarówno rolniczej, jak i pozarolniczej – w relacji do gospodarki uspołecznionej były zdecydowanie gorsze. Niemniej liczba indywidualnych (prywatnych) podmiotów gospodarczych głównie w miastach, poza obszarami wiejskimi, powoli wzrastała. Czwarta faza, obejmująca lata 1980–1989, to stopniowa rehabilitacja przedsiębiorczości i indywidualnej działalności gospodarczej. Wprawdzie ówczesny rząd podjął próbę zreformowania gospodarki centralnie sterowanej i ustabilizowania warunków makroekonomicznych w Polsce, ale narastający kryzys społeczny i gospodarczy zapoczątkował transformację systemową i zmianę relacji ekonomicznych, w tym również pełną rehabilitację prywatnej działalności gospodarczej. Odbywało się to głównie na drodze usuwania barier organizacyjno-prawnych, a na obszarach wiejskich sektor państwowy i spółdzielczy w rolnictwie i sferze okołorolniczej (usługi dla rolnictwa) wszedł w fazę reprivatyzacji i przekształceń własnościowych. Gwałtowne zmniejszenie zapotrzebowania na pracę

w nowych gospodarstwach rolnych uwolniło znaczące zasoby pracy w wielu wiejskich regionach (Polska Zachodnia i Północna), a duża część pracowników PGR i RSP stała się bezrobotna, co w znaczącym stopniu ograniczyło możliwości rozwoju pozarolniczej aktywizacji mieszkańców wsi. W zasadzie dopiero wejście do Unii Europejskiej (2004), uruchomienie programów przedakcesyjnych skierowanych do obszarów wiejskich, stref peryferyjnych oraz obszarów o niekorzystnych warunkach gospodarowania, a także działania aktywizujące wiejskie zasoby pracy oraz otwarcie zewnętrznych możliwości migracyjnych uruchomiły proces zmian skutkujący m.in. wzrostem pozarolniczej działalności w dużej części gmin wiejskich w Polsce. Dokonywane się zmiany priorytetów w życiu społeczno-gospodarczym skutkują także nowymi oczekiwaniami wobec funkcji obszarów wiejskich (por. Niedzielski 2015). Wiele z nich wiąże się z wejściem Polski do Unii Europejskiej oraz realizowaniem wspólnotowej polityki rolnej. Wyrażają się one w ograniczaniu roli rolnictwa (maleje udział rolnictwa w wytwarzaniu PKB i w zatrudnieniu, zmniejsza się powierzchnia użytków rolnych, spada liczba gospodarstw rolnych), wzroście znaczenia pozarolniczej działalności gospodarczej (dojazdy do pracy w mieście, wahadłowe migracje zagraniczne, nowe usługi na wsi, rozwój agroturystyki, surowce lokalne, lokalne produkty), rosnącym znaczeniu funkcji środowiskowej (wzrost świadomości ekologicznej, troska o bioróżnorodność, architekturę krajobrazu, poprawa jakości środowiska naturalnego [gleba, woda, powietrze]), nowych funkcjach społecznych i kulturowych – rozwój osadnictwa na wsi (drugie domy), rozwój infrastruktury technicznej i społecznej, większa aktywność społeczności lokalnych.

Współcześnie ludność wsi stanowi ok. 38% całej populacji (2017), ale obszary wiejskie zajmują ponad 90% powierzchni kraju (por. Stanny 2011; Frenkel 2010). Zestawienie tych dwóch wielkości wskazuje, że gęstość zaludnienia obszarów wiejskich jest relatywnie niewielka, a rozproszenie osadnictwa wiejskiego znaczne (ponad 45 tys. osiedli wiejskich i dalsze ok. 15 tys. przysiółków, osad i pojedynczych zagród). Warto też zauważyć, że począwszy od lat dziewięćdziesiątych liczba mieszkańców wsi nie maleje, ale istotnemu przeobrażaniu ulega rozkład przestrzenny ludności wiejskiej. Ogólnie rzecz biorąc, zmiany na obszarach wiejskich mają dwukierunkowy charakter – w szerokim otoczeniu aglomeracji miejskich liczba mieszkańców rośnie (często znacznie). Jest to przyrost prawie wyłącznie migracyjny typu miasto–wieś, związany ze zmianami stylu życia i możliwościami pracy, w tym stałych dojazdów do miasta. Mieszkańcami wielu wsi w otoczeniu większych i średnich miast staje się zatrudniona w mieście lub korzystająca z miejskich możliwości i usług

grupa osób, która przede wszystkim dyskontuje walory wiejskiej przestrzeni. Z mieszkańcami wsi, którzy ewoluowali od rolnictwa i działalności okołorolniczych do częściowego zatrudnienia poza gospodarstwem rolnym lub do inicjatyw opartych na przedsiębiorczości i aktywności lokalnej, nie mają oni wiele wspólnego. Niemniej z formalnego punktu widzenia zasadniczej zmianie ulega struktura zatrudnienia mieszkańców wsi, która w otoczeniu miast praktycznie zupełnie nie wiąże się (w sensie ilościowym) z pierwotną funkcją obszarów wiejskich – rolnictwem. Trudno jednak lekceważyć zachodzące stopniowo procesy lokalnej integracji i aktywizacji zróżnicowanych – jeśli chodzi o pochodzenie – mieszkańców wsi. Skutkują one rosnącym udziałem w ogóle ludności wiejskiej tych, którzy zajmują się działalnością niezwiązaną z prowadzeniem gospodarstwa rolnego i zatrudnieniem w rolnictwie i tych, którzy utrzymują się z pozarolniczych źródeł dochodu. Niestety, zjawiska integracyjne na obszarach wiejskich w otoczeniu miast nie przeciwdziałają żywiołowym formom nierolniczego zagospodarowania wsi, często nawet je intensyfikują⁶.

Zupełnie inaczej przebiegają procesy zmian w strukturach zatrudnienia mieszkańców wsi w wielu strefach peryferyjnych. Są one zwykle gorzej skomunikowane, mniej atrakcyjne pod względem warunków życia (np. fizjograficznie, infrastrukturalnie, krajobrazowo, ekologicznie), a ich populacja wiejska zmniejsza się. Jeden i drugi proces ma głębokie konsekwencje w zagospodarowaniu przestrzeni wiejskiej, niestety najczęściej negatywne. Miejscowości wiejskie o zmniejszającej się populacji w miarę upływu czasu stają się mniej atrakcyjne jako miejsca lokalizacji usług podstawowych i usług publicznych (edukacja, zdrowie, administracja, infrastruktura społeczna i techniczna), co prowadzi do ich ograniczenia lub całkowitego zaniku. To z kolei obniża społeczne walory tego typu miejsc zamieszkania i skłania mieszkańców, szczególnie młodszych, do decyzji o migracji do miejsc o bardziej dogodnych warunkach pracy i zamieszkania. Obniżenie potencjału demograficznego wsi poniżej poziomu uzasadniającego funkcjonowanie szeroko rozumianej infrastruktury wiejskiej może prowadzić do całkowitego zaniku miejscowości wiejskich lub przekształcenia ich w strefy tzw. drugich domów (Latocha 2013, 2017; Czarnecki, Heffner 2008).

Różnicowanie przestrzenne struktur demograficznych wsi wynika m.in. z mechanizmów selekcji migrantów. Obszary *per saldo* odptywowe tracą

⁶ Charakterystyczne w otoczeniu metropolii inicjowanie dzielenia przez właścicieli gruntów rolnych całych rozłogów wsi na działki budowlane, często wbrew lokalnym warunkom środowiskowym i bez rozpoznania rzeczywistych potrzeb i możliwości (np. uzbrojenia infrastrukturalnego).

populację młodą i zazwyczaj dobrze wykształconą oraz – co istotne – na migrację decydują się zwłaszcza kobiety. Utrwalanie się tego procesu prowadzi zazwyczaj do powstania „wyrwy” w strukturze płci oraz wieku i jeśli zjawisko to dotyczy wielu roczników, rezultatem jest większy niż w skali kraju udział ludności starej w strukturze ludności wiejskiej (Rosner 2012). Najnowsze trendy rozwojowe na obszarach wiejskich sytuują strefy zapóźnienia i niskiej dynamiki wzrostu w rejonach położonych peryferyjnie w stosunku do sieci głównych miast, a także częściej w Polsce Wschodniej niż Zachodniej, jednak i tu występują stosunkowo rozległe strefy wiejskie o zaawansowanej marginalizacji (południowa Opolszczyzna i obszar sudecki w woj. dolnośląskim, Bory Dolnośląskie, południowa część woj. zachodniopomorskiego). W okresie transformacji, spośród obu czynników określających przestrzenne zróżnicowanie obszarów wiejskich pod względem tempa i zaawansowania procesów wzrostu gospodarczego, większą rolę odgrywają kwestie położenia w kategoriach opisu centrum–peryferie (czyli strefy suburbanizacji w aglomeracjach miejskich i oddalone od nich rejony słabszych kontaktów z ośrodkami miejskimi) niż zaszczości historyczne (układy porozbiorowe: Galicja – Kongresówka – Wielkopolska i Pomorze oraz związane z przesunięciem granic po II wojnie światowej podziały: ziemie stare – ziemie nowe) (Heffner 2017a; Rosner, Stanny 2007).

Syntetycznie ujmując charakterystyki społeczno-gospodarcze obszarów wiejskich i ich struktur przestrzennych, które sprzyjają różnicowaniu źródeł utrzymania ludności wiejskiej i podejmowaniu pozarolniczej działalności przez mieszkańców wsi, uzasadnione jest stwierdzenie, że tylko część miejscowości na obszarach wiejskich jest przystosowana do rozwoju społeczno-gospodarczego. Dotyczy to szczególnie wsi o charakterze skupionym i zwartym, bowiem ich struktura w naturalny sposób wzmacnia relacje między mieszkańcami. Większość wsi wymaga jednak działań inicjujących aktywizację, a funkcję katalizatora spełniają programy i przedsięwzięcia odnawiające lub pobudzające wieś, które w istotny sposób przyspieszają procesy rozwoju i przyciągają nowe rodzaje aktywności. Pozarolniczą aktywność mieszkańców wsi ułatwia dobra dostępność komunikacyjna (stabilne i trwałe połączenia) oraz możliwość penetracji struktur morfologicznych tworzących wiejską jednostkę osadniczą poprzez czytelny i trwały system dróg i ulic (łatwość kontaktu). Ważną rolę odgrywa także potencjał demograficzny wsi (większa liczba mieszkańców, co najmniej 300 osób, tj. ok. stu gospodarstw domowych w podobnej liczbie zabudowań mieszkalnych), który uzasadnia ekonomicznie i społecznie podtrzymywanie podstawowego sektora usług i tworzenie trwałych przestrzeni

publicznych o charakterze centrum. Podobną rolę odgrywa stabilizacja demograficzna populacji wiejskiej (pożądane korzystne tendencje w rozwoju demograficznym). Depopulacja prawie zawsze prowadzi do degradacji układów przestrzennych wsi i skutkuje niekorzystnymi zmianami gospodarczymi i społecznymi (starzenie się mieszkańców, feminizacja w starszych grupach wiekowych ludności, niska aktywność zawodowa itd.), a konsekwencją jest zubażanie struktury funkcjonalnej osiedli wiejskich w kierunku mieszkaniowym i rolniczym.

Wsie i obszary wiejskie o mniejszej dostępności – o ile nie rozwijają się inne niż rolnicza funkcje (w sprzyjających warunkach środowiskowych i fizjograficznych: turystyczna, rekreacyjno-wypoczynkowa, uzdrowiskowa, górnicza, przemysłowa) – stopniowo tracą mieszkańców⁷ i stają się obiektami podlegającymi peryferyzacji, a w skrajnych przypadkach marginalizacji (Kühn 2015). Procesy te charakteryzują się zanikiem usług, stopniową dekapitalizacją zabudowy wiejskiej oraz problemami z utrzymaniem infrastruktury technicznej i społecznej, co prowadzi do poważnych strat ludnościowych, a w skrajnych przypadkach do zaniku wsi (Heffner 2003). Tego typu strefy wiejskie obejmują większe obszary w regionach Polski Wschodniej (woj. warmińsko-mazurskie, podlaskie, lubelskie, podkarpackie), rejony górskie i podgórskie (woj. podkarpackie, opolskie, dolnośląskie), tzw. wewnętrzne peryferia regionów (woj. zachodniopomorskie, kujawsko-pomorskie, łódzkie, świętokrzyskie, mazowieckie).

Potencjał ludnościowy i korzystne trendy demograficzne są podstawą utrzymania zróżnicowanej struktury funkcjonalnej układu wiejskiego (wielofunkcyjność) przy braku dominacji funkcji rolniczej i (w mniejszym stopniu) mieszkaniowej. Warto zwrócić również uwagę na znaczenie niskiego poziomu rozproszenia zabudowy wsi, co ułatwia integrację infrastruktury technicznej i społecznej, a także wzmacnia relacje mieszkańców i użytkowników. W praktyce

⁷ Obszary wiejskie Polski Południowej ze względu na trudniejsze pod względem walorów przestrzeni rolniczej warunki gospodarowania (głównie Galicja i Śląsk Cieszyński) były źródłem permanentnej migracji nadwyżek wiejskiej siły roboczej za granicę – do Stanów Zjednoczonych, Kanady, Brazylii, Argentyny, a w Europie do Francji, Niemiec i Belgii. Obszar przed-sudecki i sudecki, a także pozostałe części ówczesnego niemieckiego Śląska oraz ziemia lubuska, Pomorze Zachodnie i dawne Prusy Wschodnie były źródłem stałego wewnętrznego odpływu, przeważająco ludności wiejskiej, do zachodnich i centralnych regionów ówczesnych Niemiec (*Ostflucht*), ale również za granicę. Ten znaczący odpływ ludności nie zmieniał jednak struktury obszarów wiejskich, na których dominowała aż do końca II wojny światowej – jako źródło utrzymania – działalność rolnicza (por. m.in. Jezierska-Thöle 2018). Obszary wiejskie w dawnym zaborze rosyjskim (tzw. Kongresówka) były źródłem permanentnego dużego odpływu ludności rolniczej do uprzemysławianych miast (Łódź, Warszawa, Zagłębie Dąbrowskie, Włocławek itd.), który nie wpływał jednak na przeważająco rolniczy charakter wsi, nawet tych w stosunkowo niewielkiej odległości od szybko rosnących ośrodków miejskich.

warunkuje on dostępność układu wsi (łatwość i czas dostępu, kontaktu) – zwłaszcza z zewnątrz. Analogiczne znaczenie ma inny strukturalny czynnik warunkujący możliwości rozwojowe – duża złożoność morfologiczna wsi. Jest ona możliwa wyłącznie w układach wiejskich z udziałem zabudowy skupionej lub zwartej, a jej konsekwencje są analogiczne do braku rozproszenia. Różne formy wykorzystania terenu i ich duża gęstość zwiększa dostępność wewnętrzną struktury (wyjazdy, kontakty, korzystanie z pojawiających się możliwości) jak i zewnętrzną (szybki i łatwy dostęp do węzłów transportowych). Podobną rolę odgrywają elementy układu centrum wsi (rynek, plac targowy, skwer, rozszerzenie ulicy itp.), które zwykle wiążą się z bardziej złożonymi genetycznie strukturami morfologicznymi (wsie ulicowe, owalnice, wielodrożnice, wsie placowe, osady targowe, osady przemysłowe lub zdegradowane miasta). W różnicowaniu działalności gospodarczej mieszkańców wsi ważną funkcję spełniają nowe obiekty, prawie zawsze generują pozarolnicze miejsca pracy, szczególnie jeśli realizują funkcję usługową, przemysłową (wytwórczą) lub mieszkaniową (wielorodzinną).

Podejmowane działania i przedsięwzięcia rozwojowe generalnie nie naruszają tożsamości wsi, podtrzymują natomiast więzi społeczne i aktywizują lokalne społeczności wiejskie (inicjatywy rewaloryzacyjne w zabudowie historycznej, przeciwdziałanie niekontrolowanemu rozproszeniu zabudowy, tworzenie systemu przestrzeni publicznych itp.).

Suburbanizacja i pozarolnicza działalność gospodarcza na wsi

Na temat suburbanizacji napisano już bardzo wiele rozpraw naukowych i nie jest dalekie od prawdy stwierdzenie, że liczne, powiązane z tym zjawiskiem procesy są bardzo dobrze rozpoznane, są nawet włączane w ujęcia teoretyczne wyjaśniające rozwój gospodarczy. Suburbanizacja ma wymiar ekonomiczny, społeczny, kulturowy i przede wszystkim przestrzenny i łączy się ją ze zmianą charakteru wsi – jako miejsca dominująco powiązanego z rolnictwem w strukturę przeważająco powiązaną z rodzajami działalności miejskiej (funkcje pozarolnicze na wsi, dojazdy do pracy, niezarobkowe źródła utrzymania itd.). Proces suburbanizacji nie jest jednak równoznaczny z wielofunkcyjnym rozwojem obszarów wiejskich, ten bowiem nie zakłada zupełnego wyparcia funkcji rolniczej z otaczających ośrodki miejskie wsi (m.in. Runge 2011; Czarnecki 2009; Zathey 2005).

Procesy urbanizacyjne na obszarach wiejskich są obejmowane zwykle trzema terminami: suburbanizacja, semiurbanizacja i deruralizacja⁸. Przez długi czas urbanizację wsi rozpatrywano jako bezpośrednią konsekwencję procesu industrializacji. Później zwrócono też uwagę na procesy modernizacyjne, przypisując im rolę czynnika przemian strukturalnych poza obszarami miast. Tradycyjnie urbanizacja wsi jest traktowana jako „proces upodabniania się wsi do miast, który ma doprowadzić, według różnych koncepcji, do zatarcia różnic między miastami i wsiami w bliżej nieokreślonej przyszłości i zakresie” lub też jako „przemiany zdążające do wyrównywania się dysproporcji w warunkach i sposobie życia między wsią a miastem, przyjmują zwykle różne aspekty tego procesu: funkcjonalny, ekologiczny, społeczno-zawodowy, społeczno-kulturowy, ekonomiczny, krajobrazowy itd.”. Tak rozumiana urbanizacja wsi często nazywana jest „suburbanizacją” (Copus, Courtney i in. 2010). Określa przemiany urbanizacyjne wsi leżących w strefach podmiejskich, z czasem wchłanianych przez miasto. Jednak włączanie zurbanizowanych obszarów wiejskich (wsi) w formalną strukturę miast dokonywało się i dokonuje w różnym tempie i według zasad odmiennych dla poszczególnych krajów, a nawet okresów. Dlatego często zdarza się, że w układach miejskich znajdują się obszary nie w pełni zurbanizowane, a poza obszarami administracyjnymi miast wsie całkowicie zurbanizowane, różniące się od nich jedynie statusem formalnym, co oczywiście wywołuje wiele trudnych do rozwiązania problemów w zakresie gospodarki lokalnej (Heffner 2017b). Genezę tego zjawiska sytuowano w okresie rewolucji przemysłowej XIX i początkach XX w., łącząc je z gwałtownym, przestrzennym rozwojem miast (inwazja miast na otaczające obszary wiejskie), wchłaniających sąsiadujące wsie w konsekwencji rosnącego przemysłu i ludności. Miasta absorbowwały również coraz szerzej i na masową skalę zasoby siły roboczej z obszarów wiejskich (dojazdy do pracy). Proces suburbanizacji wiąże się ściśle z fordowskim paradygmatem rozwoju, z pojęciem „społeczeństwa”,

⁸ Suburbanizacja – to zjawisko nierolniczego zagospodarowania i pozarolniczej aktywności mieszkańców wsi, które skutkuje m.in. wzrostem gęstości zaludnienia obszarów wiejskich i zachodzi zwykle w pobliżu miast. Semiurbanizacja – jest procesem przyjmowania miejskich form życia i funkcjonowania mieszkańców wsi, często łączy się z pracą poza rolnictwem, ale bez całkowitej rezygnacji z użytkowania gospodarstw rolnych, występuje w strefach zasięgu dalszych, codziennych dojazdów do pracy w miastach i przemyśle. Deruralizacja – to zjawisko odchodzenia od rolnictwa mieszkańców wsi dotychczas utrzymujących się z pracy w gospodarce rolnej. Proces przebiega zwykle z różną intensywnością i w zróżnicowanym tempie w zależności od wielu zewnętrznych czynników. W sensie przestrzennym zjawiska te mogą występować równoległe na tych samych obszarach wiejskich, zwykle jednak w bliskim otoczeniu miast dominuje suburbanizacja, w strefach oddziaływania miast (dojazdy) semiurbanizacja, a deruralizacja jest symptomem zmian społeczno-gospodarczych w monofunkcyjnych strefach rolniczych (por. Heffner 2011a). Zob. także rozdział A. Czarneckiego, *Urbanizacja kraju i jej etapy*, w pierwszym tomie.

a więc zjawiskami, które w Europie najintensywniej ujawniły się w połowie XX w. (Czarnecki 2009).

Pojęcie funkcji charakteryzującej konkretny obszar (miasto, wieś) oznacza dominujący lub przeważający rodzaj działalności gospodarczej wykonywanej przez jego mieszkańców (funkcje podstawowe – zewnętrzne, egzogeniczne – oraz uzupełniające – wewnętrzne, endogeniczne). Funkcje podstawowe nastawione są na zaspokajanie potrzeb zewnętrznych (ludność, firmy poza jednostką lokalną), natomiast funkcje uzupełniające to rodzaje działalności społeczno-gospodarczej nastawione na zaspokojenie i obsługę potrzeb własnych producenta lub miejscowej ludności. Pierwsze włączają konkretny obszar w proces wymiany produktów i usług, który pozycjonuje jego relacje z bliższym i dalszym otoczeniem, dostarczając środków umożliwiających rozwój społeczno-gospodarczy oraz zaspokojenie potrzeb mieszkańców. W ujęciu klasycznym obszary wiejskie mogą mieć funkcje bioprodukcyjne (rolnictwo, leśnictwo i rybołówstwo), technoprodukcyjne (energetyka, górnictwo, przemysł i budownictwo) oraz usługowe (transport i komunikacja, rekreacja – turystyka i wypoczynek, mieszkalnictwo – praca poza miejscem zamieszkania, dojazdy do pracy), usługi dla rolnictwa, usługi publiczne (administracja, edukacja, ochrona zdrowia), usługi bytowe (handel, rzemiosło i inne) (Zwolińska-Ligaj 2015).

Rozwój społeczno-gospodarczy wsi prowadzi do zmian w strukturze funkcjonalnej gospodarki obszarów wiejskich, które polegają głównie na pojawianiu się i przyroście nowych funkcji ekonomicznych, w tym przede wszystkim pozarolniczych. Równolegle rośnie poziom specjalizacji ogółu realizowanych funkcji, ale stopniowo narasta też wielofunkcyjność obszarów wiejskich (Wilkin 2008; Zarębski 2002). Generalnie zmiany te są efektem, ale i symptomem rozwoju. Przekształcenia funkcjonalne wiążą się przede wszystkim z rozszerzaniem wiejskiego rynku pracy oraz rozwojem funkcji nierolniczych. U podstaw tych zmian leżą zjawiska i procesy zachodzące w samym rolnictwie i społecznościach wiejskich, a także tendencje przekształceń w gospodarce poszczególnych regionów, gospodarce krajowej oraz społeczeństwie jako całości. Zjawisko z jednej strony potęgowane jest przez relatywne zmniejszanie się roli rolnictwa w gospodarce narodowej i wiejskiej, a zwłaszcza przez niezdolność większości rolników do zapewnienia z efektów produkcji rolnej rozwoju środowisk lokalnych i satysfakcjonującego poziomu dobrobytu, które byłyby porównywalne z innymi grupami społeczno-zawodowymi. Z drugiej jednak strony wzmacniane jest przez niedorozwój gospodarki miejskiej, wzrost kosztów produkcji i utrzymania w miastach oraz obniżającą się jakość życia w miastach (Kołodziejczyk 2000). Rozwój wsi uzewnętrznia się we wzrastającej produkcji i dochodach,

poprawie podziału zasobów i dochodów, zwiększeniu możliwości wyboru dostępnego dla poszczególnych jednostek, poprawie jakości życia. Wiąże się również z rozszerzaniem wiejskiego rynku pracy oraz rozwojem coraz większej liczby funkcji nierolniczych, a więc niezwiązanych z rolnictwem rodzajów działalności mieszkańców wsi.

Wśród najważniejszych czynników, które stymulują rozwój wsi, wymienia się politykę władz lokalnych, strategie deweloperów i preferencje mieszkaniowe stosunkowo wąskiej grupy tworzącej klasę średnią. Ekspansja zabudowy miejskiej przyczynia się do nawarstwiania się wielu problemów – pogarszania stanu obszarów leśnych, wzrostu zanieczyszczenia środowiska naturalnego, obudowy dróg i szlaków komunikacyjnych, zaniku historycznych układów morfologicznych wsi, osłabienia więzów sąsiedzkich łączących tradycyjnie mieszkańców małych miasteczek i wsi oraz znaczącego wzrostu kosztów komunalnych. Coraz większe obszary w wiejskim otoczeniu dużych miast są zajmowane przez inspirowane aktywnością miejską nowe osiedla mieszkaniowe, powiązane bezpośrednio z nimi centra handlowe, supermarkety, kompleksy biur (*business parks, special economic zones*), hurtownie i centra logistyczne, magazyny i składy towarów, zakłady przemysłowe, drogi, parkingi, tereny sportowe i rekreacyjne oraz inne rodzaje nierolniczego użytkowania ziemi. Nowe formy zagospodarowania funkcjonują prawie wyłącznie w powiązaniu z miastami, a na obszarach wiejskich wokół miast zmniejsza się wyraźnie powierzchnia gruntów rolnych (zob. np. Bański 2008; Kukulska i in. 2017). W Polsce i wielu innych krajach Europy Środkowo-Wschodniej procesy rozwoju i zagospodarowania przestrzennego na obszarach wiejskich w szerokim otoczeniu aglomeracji miejskich, a nawet poza nimi, mają charakter żywiołowego narastania rozproszonej zabudowy i pomimo wielu formalnych regulacji często wkraczają również na obszary zalewowe, tereny otwarte, ekologicznie i krajobrazowo cenne (więcej na ten temat np. Niedźwiecka-Filipiak, Borc 2010; Kistowski 2009; Wesółowska 2005).

Jeszcze w latach sześćdziesiątych ubiegłego wieku obszary wiejskie w Polsce miały przeważająco charakter monofunkcyjny, rolniczy i były obsługiwane przez liczne, zazwyczaj niewielkie lokalne centra (najczęściej małe miasta, byłe miasta lub większe wsie gminne), gdzie koncentrowała się pozarolnicza aktywność mieszkańców wsi. Nawiązanie do christallerowskiego modelu struktury osadnictwa i relacji związanych ze źródłami dochodów mieszkańców wsi było bardzo wyraźne. Później struktura funkcjonalna wsi stopniowo komplikowała się, a w otoczeniu szybko rosnących ośrodków miejskich zarówno wzrastała liczba mieszkańców, jak i zmieniał się układ społeczny i ekonomiczny

wsí (m.in. odchodzenie od rolnictwa, nowe zakłady przemysłowe, usługowe, ludność dwuzawodowa, praca w mieście, drugie domy). Zjawiska te przestały mieć kontrolowany charakter i coraz szerzej zaczęto opisywać liczne negatywne skutki żywiótowej urbanizacji (określa się ją często terminem *urban sprawl*) na obszarach wiejskich. Charakteryzują się nieproporcjonalnym wzrostem powierzchni użytków nierolniczych i leśnych oraz niewspółmiernym rozwojem zabudowy o rozproszonym charakterze. Konsumpcja ziemi na obszarach wiejskich (nieuzasadnione zajmowanie gruntów rolnych i leśnych na cele nierolnicze w sytuacji, gdy miasta dysponują dużymi zasobami wolnych terenów inwestycyjnych) rośnie znacznie szybciej niż gęstość zaludnienia. Utrzymujące się zapotrzebowanie na nowe tereny (najczęściej związane z potencjalną możliwością przyciągnięcia jakichkolwiek inwestorów), niewspółmierne do wielkości areatów koniecznych do prowadzenia pozarolniczych aktywności, ma marnotrawny charakter (Gibas, Heffner 2018). Dodatkowo rozpowszechnienie wzorców planistycznych propagujących niskie gęstości użytkowania gruntów (m.in. różne formy mieszkalnictwa, biura, usługi publiczne, handel wielkopowierzchniowy i hurtowy, przemysł i magazynowanie, obiekty logistyczne, zabudowa turystyczna i wypoczynkowa) w warunkach rynkowych skutkuje ekspansją nierolniczego zagospodarowania na zewnętrzne, wiejskie obszary otwarte, szczególnie te o dobrej dostępności komunikacyjnej (rolnicze, leśne, użytki ekologiczne). Wszystko to skutkuje utrudnieniami i poważnym zagrożeniem dla wdrażania polityki zrównoważonego rozwoju na obszarach wiejskich.

Ponieważ żywiótowe procesy urbanizacyjne na obszarach wiejskich skutkują szeregiem negatywnych zjawisk przestrzennych i społecznych (np. osłabienie więzów sąsiedzkich, zanik historycznych układów morfologicznych wsi), pożądane są inicjatywy lokalne postulujące przestrzeganie zasad zachowania ładu przestrzennego i wzmacniające integralność osiedli wiejskich. Pośrednią konsekwencją negatywnych zjawisk przestrzennych jest m.in. masowe odchodzenie od transportu publicznego na rzecz indywidualnego oraz prawie zupełny zanik transportu kolejowego, przejmowanego przez transport samochodowy w obsłudze wsi. Przesunięcia te wpływają negatywnie na środowisko naturalne i formy zagospodarowania obszarów wiejskich, zwiększając koszty funkcjonowania ludności wiejskiej i wywołują negatywne skutki społeczne oraz są źródłem poważnych problemów gospodarczych zarówno w obszarach zurbanizowanych na wsi, przejściowych, jak i w strefach peryferyjnych, gdzie skutkują odpiływem ludności i częstą degradacją zabudowy całych osiedli wiejskich. Permanentny charakter inwestowania w infrastrukturę drogową i transportową, podtrzymywanie sieci połączeń komunikacyjnych z centrami

usług i pracy (małe i większe miasta) oraz przeciwdziałanie wykluczeniu społecznemu mieszkańców wsi może zahamować te zjawiska.

Dążenie do przyciągnięcia inwestycji zewnętrznych za wszelką cenę ma społeczną akceptację i jest charakterystyczne dla lokalnych struktur, prowadzi do powielania inicjatyw otwierających tereny pod nowe przedsięwzięcia, co skutkuje dalszym rozgęszczaniem układów przestrzennych wsi, pogarszaniem ich zwartości i, paradoksalnie, pogłębianiem trudności z zapewnieniem dostępu do infrastruktury i komunikacji. Niestety, utrwalanie trendu zmian obejmującego nie tylko strefy suburbanizacji, ale również obszary wiejskie poza bezpośrednim oddziaływaniem większych miast nie wywołuje wzrostu różnicowania struktur gospodarczych wsi, nie pobudza przedsiębiorczości mieszkańców, nie ma też charakteru aktywizacyjnego.

Typologia uwarunkowań oddziałujących na działalność gospodarczą mieszkańców wsi

Mnogość czynników istotnie oddziałujących na tempo i kierunek zmian zachodzących na wsi skutkuje znacznym zróżnicowaniem poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego, potencjału wzrostowego oraz odmienną podatnością lokalnych struktur na podejmowanie wyzwań rozwojowych (Heffner 2007). W efekcie rozwój społeczno-gospodarczy obszarów wiejskich (rozumiany jako działania i aktywność społeczności lokalnych, które prowadzą do poprawy warunków i lepszej jakości życia) oraz będąca jego skutkiem struktura przestrzenna wsi z charakterystycznymi formami zagospodarowania przestrzeni wiejskiej – są pochodną bardzo wielu uwarunkowań. Często nie mają one związku (lub jest to związek bardzo słaby) z genezą wsi oraz jej lokalizacją. Znaczenie czynników warunkujących rozwój wsi trudno przecenić, niemniej można je ująć w osiem głównych grup: 1. Uwarunkowania związane z położeniem w przestrzeni geograficznej (lokalnej, regionalnej, krajowej, międzynarodowej [obszary przygraniczne, nadmorskie]); 2. Zależności związane z położeniem w strukturach ekonomicznych (centrum, peryferia, aglomeracje miejsko-przemysłowe, wielofunkcyjność, monofunkcyjność); 3. Warunki środowiska przyrodniczego (obszary górskie, leśne, strefy niedoborów wody, tereny zalewowe, jakość przestrzeni rolniczej, walory krajobrazowe); 4. Jakość środowiska związana z działalnością człowieka (zanieczyszczenia, ingerencje w krajobraz, obszary podlegające ochronie); 5. Poziom rozwoju infrastruktury technicznej (wyposażenie w media, jakość i dostępność systemu transportowo-komunikacyjnego); 6. Poziom rozwoju infrastruktury społecznej (dostępność

edukacji, opieki zdrowotnej, kultury); 7. Aktywność i efektywność działań samorządów lokalnych (podejmowanie inicjatyw inwestycyjnych, pobudzanie lokalnej aktywności i przedsiębiorczości, zdobywanie środków finansowych, zasoby kapitałowe, zdolności kredytowe); 8. Przedsiębiorczość i innowacyjność społeczności lokalnej (uczestnictwo w lokalnych inicjatywach, przyciąganie inwestorów i użytkowników).

Część spośród wymienionych czynników ma charakter zewnętrzny (egzogoniczny), niezależny lub prawie niezależny od działań i aktywności podejmowanych przez lokalne społeczności (pierwsze cztery grupy uwarunkowań). Pozostałe to warunki wewnętrzne (endogeniczne), które wiążą się z kumulacją cech populacji lokalnej (np. feminizacja społeczności lokalnej, starzenie się populacji, skłonność do migracji) oraz kształtowanymi w procesie historycznego nawarstwiania strukturami przestrzennymi zagospodarowania wsi.

Wśród wielu klasyfikacji elementów wielofunkcyjnego rozwoju wsi i obszarów wiejskich najczęściej wyróżnia się aktywności związane z rolniczą działalnością produkcyjną i działalnością pozarolniczą, związaną bezpośrednio z rolnictwem (m.in. zaopatrzenie w materiały i środki produkcji, usługi produkcyjne, skup, magazynowanie, transport i handel produktami rolnymi, przetwórstwo rolno-spożywcze, drobne i średniej wielkości zakłady przetwarzające surowce rolnicze). Istotne znaczenie mają rodzaje działalności pozarolniczej niezwiązane z rolnictwem bezpośrednio (m.in. agroturystyka, gospodarka leśna, pielęgnacja krajobrazu i ochrona środowiska) lub w ogóle (np. sortowanie, konfekcjonowanie, przechowywanie, skup, handel hurtowy i detaliczny oraz transport żywności do miast, przemysł i rzemiosło, w tym dziewiarstwo i produkcja odzieży, futrzarstwo i galanteria skórzana, drobny przemysł metalowy o charakterze kooperacyjnym, usługi w zakresie naprawy samochodów, ciągników, maszyn rolniczych, przemysł elektrycznych i elektronicznych urządzeń dla rolników i gospodarstw domowych, usługi w zakresie regeneracji sił i zdrowia, rekreacja, sport, turystyka organizowana, trasy rowerowe, lecznictwo uzdrowiskowo-klimatyczne, gastronomia i organizacja wypoczynku dla grup specjalnych [dzieci, rodzin, seniorów]) oraz w mniejszym stopniu rezydencjalno-socjalne funkcje obszarów wiejskich (opieka nad osobami starszymi i chorymi), mieszkalnictwo sezonowe (domy weekendowe, drugie domy, ogrody działkowe). Pewne znaczenie mają także funkcje ekologiczne i kulturowe wsi, w tym ochrona naturalnego środowiska, pielęgnacja i ochrona wiejskiego krajobrazu oraz zachowanie dorobku wiejskiej kultury i tradycji. Stając się integralną częścią życia wiejskich społeczności, decydują o różnorodności i wielofunkcyjności wsi. Wszystkie te rodzaje działalności,

występując z różną intensywnością na obszarach wiejskich, mogą mieć zarówno endo-, jak i egzogeniczny charakter (funkcje uzupełniające i podstawowe). Te ostatnie są zwykle identyfikowane jako zestaw cech charakteryzujących zewnętrzne powiązania i oddziaływania gospodarcze, społeczne, kulturalne, polityczne i inne, które mają odniesienie bezpośrednie lub pośrednie do potencjału ludnościowego i powiązanego z nim kapitału ludzkiego i społecznego wsi, a także do warunków miejsca w przestrzeni, w którym są one usytuowane. Dla rozwoju obszarów wiejskich i ich struktur lokalnych kluczowe znaczenie ma kryterium demograficzne i związane z nim struktury instytucjonalne (finanse, otoczenie biznesu, media, konsumpcja wyspecjalizowana, kultura, formy zarządzania i instytucje sektora publicznego (administracja publiczna i gospodarcza). Podtrzymywanie potencjału ludnościowego daje możliwość różnicowania podstaw gospodarczych wsi, a co za tym idzie podejmowania działalności niepowiązanych bezpośrednio z rolnictwem.

W innym ujęciu cechy jednostek przestrzennych i ich społeczności lokalnych, które prowadzą do różnicowania podstaw gospodarczych rozwoju wsi i wynikają z uwarunkowań lokalizacyjnych obszarów wiejskich, można podzielić na cztery główne grupy:

1. Uwarunkowania miejsca, takie jak: lokalizacja gminy w przestrzeni lokalnej, regionalnej, europejskiej, dostępność lokalizacyjna⁹, dostępność rozumiana jako możliwość osiągnięcia zewnętrznych celów z gminy (np. położonych poza gminą rynków pracy, obiektów handlu, edukacji, turystyki i wypoczynku itp.), wynikająca z poziomu i stanu istniejącego zainwestowania oraz jakości układu transportowo-komunikacyjnego¹⁰;
2. Uwarunkowania środowiskowe – „jakość” przestrzeni (np. wartość bonitacyjna gleb, cechy klimatu lokalnego, tzw. jakość przestrzeni rolniczej), powierzchnie leśne i ich cechy, wielkość zasobów surowcowych i ich dostępność (eksploatacja i wykorzystanie) zasobów wodnych, walory środowiskowe (np. obiekty cenne ze względu na jakość środowiska przyrodniczego) i poziom degradacji środowiska przyrodniczego;
3. Uwarunkowania wynikające z zagospodarowania przestrzeni – jakość zagospodarowania przestrzennego, warunkująca możliwości i trwałość użytkowania gospodarczego i społecznego miejsc w układzie lokalnym oraz ich „potencjał” (materialne zagospodarowanie wsi [zabudowa, infrastruktura

⁹ Np. tereny inwestycyjne już istniejące, znajdujące się w przygotowaniu lub potencjalne.

¹⁰ Np. utwardzone drogi (gęstość i jakość dróg) w gminie i jej miejscowościach, dostęp z najbliższego miasta (powiatowego, wojewódzkiego, najbliższego ośrodka powyżej 500 tys. mieszkańców, stolicy lub ośrodka europejskiego, np. Pragi, Berlina, Bratysławy) dla komunikacji indywidualnej i zbiorowej.

drogowa, techniczna] cechuje się b. dużą bezwładnością i zasadniczo warunkuje potrzebę, wielkość oraz kierunki inwestowania)¹¹.

4. Uwarunkowania związane z „jakością lokalnej społeczności”, rozumiane jako charakterystyczny zespół cech społeczno-kulturowych o znacznej trwałości i długim okresie bezwładności. To istotne uwarunkowania zmian i potencjalnej dynamiki rozwoju społeczno-gospodarczego, w tym podatności na podejmowanie pozarolniczych działalności¹².

Jeśli chodzi o poziom rozwoju społeczno-gospodarczego i jego rzeczywiste zmiany, a także dynamikę „potencjalną” (skalę wykorzystywania możliwości pobudzania rozwoju, niezależnie od tego, czy rezultat w postaci rzeczywistego rozwoju zostaje osiągnięty), to uwarunkowania przestrzenne, w tym również czynnik dostępności obszarów wiejskich, są także warunkowane zewnętrznie. Lokalizacja wsi w rozwijających się (lub nie) aglomeracjach miejskich, przy szlakach komunikacyjnych o charakterze międzynarodowym lub krajowym, w otwartych lub zamkniętych granicach państwowych itd. wiąże się z odpowiednią infrastrukturą i jej jakością. Na te czynniki lokalne struktury wiejskie mają lub mogą mieć wpływ, i to istotny.

Wiejskie rynki pracy i rozwój pozarolniczej działalności na wsi

Rozwój działalności pozarolniczej na obszarach wiejskich w Polsce ma w dużym stopniu podłoże ekonomiczne. Duże zasoby ludzkie i stosunkowo wysoki poziom bezrobocia na wsi (szczególnie w niektórych regionach, w tym również ukrytego [por. Frenkel 1998]) uruchamiają presję na zapewnienie pracy i zwiększenie dochodów poprzez różne formy wsparcia dla podejmowania działalności pozarolniczej. Niskie dochody, które są pochodną niedostatecznego wykorzystania zasobów pracy rodzin rolniczych, to jeden z głównych problemów strukturalnych na wsi. Większość rolników podejmuje działalność

¹¹ Typowymi charakterystykami są tu np. wiek zabudowy mieszkaniowej w gminie, udział budynków starych i zdekapitalizowanych, udział budynków bez podstawowej infrastruktury, udział budynków wybudowanych w ostatnich 10–15 latach, istniejące wyposażenie infrastrukturalne (techniczne) i jego cechy (wiek, jakość, konieczność inwestowania), budynki zabytkowe, cenne kulturowo i ich stan wraz z cechami wykorzystania i użytkowania.

¹² Do uwarunkowań tych zaliczają się takie cechy lokalnych społeczności jak poziom zasiedlenia (zamieszkiwanie w gminie od urodzenia), poziom przyjazdów osiedleńczych w gminie, udział ludzi młodych w odpływie migracyjnym (wyjeżdżających z gminy na stałe), gospodarstwa domowe osób mieszkających w tym samym miejscu co najmniej dwa pokolenia (wielopokoleniowość rodzin), instytucje pobudzające aktywność społeczną i kulturalną mieszkańców oraz ich popularność, kultywowanie kultury lokalnej, folklor, tradycja.

pozarolniczą właśnie ze względu na niskie dochody z działalności rolniczej. Ma ona umożliwić pozyskanie dodatkowych dochodów, które uzupełniałyby braki finansowe wynikające z działalności podstawowej. Sprzężenie działalności rolniczej i pozarolniczej jest dla gospodarstw szansą na wykorzystanie nadwyżek siły roboczej bez konieczności podejmowania pracy poza gospodarstwem (Zajac 2014; Kropsz 2009).

Badania potwierdzają, że wśród ludności wiejskiej związanej z gospodarstwami rolnymi obserwujemy wyższe współczynniki aktywności zawodowej i wskaźniki zatrudnienia niż wśród ludności bezrolnej, która może stanowić dość znaczny potencjał dla pozarolniczej działalności gospodarczej. Istotny wzrost liczby pracujących poza rolnictwem na wsi jest generowany przede wszystkim przez przyrost liczby pracowników najemnych (Bucka 2014; Hałasiewicz 2011). Innymi słowy strefy wiejskie ze znaczącym udziałem pracowników rolnych są predestynowane do przyspieszonego wzrostu pozarolniczej działalności mieszkańców.

Wprawdzie coraz mniejsza część wiejskiej siły roboczej zajmuje się rolnictwem (lub tylko rolnictwem), jednak strategiczny kierunek rozwoju obszarów wiejskich zakłada utrzymanie znaczącego udziału tej grupy mieszkańców wsi. W naturalny sposób to właśnie nierolnicze rodzaje działalności na wsi powinny wchłonąć większość uwalniających się stopniowo wiejskich zasobów pracy. Z tego punktu widzenia szczególnie istotne jest wszechstronne wsparcie dla procesu tworzenia pozarolniczych miejsc pracy na wsi. Warunkiem szybkiego wzrostu przedsiębiorczości na wsi jest właściwy stopień rozwoju infrastruktury technicznej.

Nieodpowiedni stopień rozwoju infrastruktury technicznej nie tylko obniża standard życia i gospodarowania mieszkańców wsi, lecz także decyduje o zmniejszeniu atrakcyjności obszarów wiejskich dla potencjalnych inwestorów. Infrastruktura techniczna stymuluje rozwój gospodarczy między innymi poprzez tworzenie możliwości aktywizacji kapitału ludzkiego i rozwoju przedsiębiorczości (Pałka 2010). Jest zarówno bazą działalności gospodarczej, jak i podstawą wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich, który zależy w dużej mierze od rozszerzenia źródeł dochodów i tworzenia nowych miejsc pracy poza rolnictwem, a także podejmowania pozarolniczej działalności przez rolników i ich rodziny, a także zatrudnionych dotąd w rolnictwie mieszkańców wsi (turystyka, usługi, handel, obsługa leśnictwa, drobna wytwórczość i in.).

Tworzenie na wsi miejsc pracy poza rolnictwem (dywersyfikacja gospodarki z zachowaniem zasad zrównoważonego rozwoju) oraz zachęcanie społeczności wiejskiej do większej samodzielności i współpracy (innowacyjność

[niepowtarzalność] w inicjowaniu pozarolniczej działalności) w tworzeniu i realizacji programów rozwoju lokalnego (odbudowa kapitału społecznego i społeczeństwa obywatelskiego), a także tworzenie nowej infrastruktury integrującej społeczność wiejskie sprzyja wielofunkcyjnemu rozwojowi wsi (Kłodziński 2010). Istotna jest również działalność inwestycyjna samorządów lokalnych, a w szczególności ta, która poprawia stan infrastruktury społeczno-technicznej (dotyczy to zwłaszcza wiejskich dróg) (Chmieliński, Otłowska 2007).

Podsumowanie

W licznych opracowaniach zwraca się uwagę na to, że zróżnicowanie obszarów wiejskich pod względem demograficznym, społeczno-kulturowym i gospodarczym stwarza odmienne warunki, które niejednakowo stymulują procesy rozwoju (m.in. Rosner 1999), często również wskazuje się na istotne znaczenie aspektów technicznych (Świątek 2010). Rozwój infrastruktury, w tym zwłaszcza infrastruktury technicznej, jest niemal powszechnie uznawany zarówno w skali lokalnej, jak i regionalnej za jeden z warunków koniecznych do uruchomienia pozytywnego i pomyślnego przebiegu procesów przekształceń społeczno-gospodarczych na obszarach wiejskich (Gałązka 2013, 1999; Heffner 1999). W strefach wiejskich lepiej wyposażonych infrastrukturalnie i z lepszym dostępem do udogodnień z tym związanych udział ludności zajmującej się działalnością pozarolniczą jest większy i ma tendencję do wzrostu (Świątek 2010). Taki kierunek zmian w warunkach polskiej wsi łączy się z wdrażaniem pełnej formuły wielofunkcyjnego rozwoju i jej realizacji poprzez dywersyfikację form działalności gospodarczej zarówno w odniesieniu do gospodarstw domowych związanych z rolnictwem, jak i z innymi sektorami gospodarki wiejskiej. Elastyczne wspieranie efektywnego wdrażania szeroko rozumianej koncepcji wielofunkcyjnego rozwoju rolnictwa i wsi poprzez odpowiednie stymulowanie interwencji publicznej nawiązującej do terytorialnego zróżnicowania systemów gospodarowania na obszarach wiejskich jest pożądanym trendem zmian (por. Roszkowska-Mądra 2009).

Z drugiej strony podkreśla się jednak, że poważne zagrożenia dla transformacji wsi w kierunku wielofunkcyjnego rozwoju i wzrostu znaczenia działalności pozarolniczej tkwią w terytorialnym skumulowaniu negatywnych zjawisk społeczno-gospodarczych oraz utrzymywaniu się niskiego poziomu rozwoju infrastruktury technicznej (peryferia wewnętrzne i zewnętrzne [niektóre obszary przygraniczne], zmarginalizowane układy lokalne, strefy głębokich problemów demograficznych i społecznych).

Wzrost udziału pozarolniczej działalności na obszarach wiejskich ma bezpośrednie powiązania z podtrzymywaniem potencjału demograficznego wsi oraz wpływaniem na jego utrwalanie (korzystna struktura demograficzna populacji). Szczególnie istotne jest podejmowanie takich działań, które wpływają na zmniejszenie migracji osób młodych, dobrze wykształconych lub wykwalifikowanych, aktywnych i przedsiębiorczych. Kluczowe znaczenie ma przeciwdziałanie negatywnym tendencjom w strukturze odpływu (szczególnie jeśli chodzi o wysoki poziom migracji kobiet) m.in. poprzez poprawę warunków do podejmowania działalności gospodarczej, przede wszystkim pozarolniczej. Służyć temu mogą np. inwestycje w nowe technologie i infrastrukturę komunikacyjną, które otwierają dostęp do szerokiego rynku nabywców bez konieczności przemieszczenia się do miasta. Zatrzymanie osób aktywnych i przedsiębiorczych na wsi, zachęty do osiedlania się nowych mieszkańców chcących pracować w wiejskim środowisku powinno dawać długofalowe efekty o charakterze sprzężeń zwrotnych – np. tworzyć nowe miejsca pracy dla lokalnych społeczności, pobudzać inicjatywy społeczno-kulturalne i gospodarcze, generować wpływy do lokalnych budżetów (m.in. podatek dochodowy, opłaty lokalne, środki z programów rozwojowych). Dodatkową korzyścią może być zmniejszenie lokalnej presji na korzystanie z pomocy społecznej oraz wpływ na stopniową zmianę mentalności i usamodzielnienie innych mieszkańców wsi.

Bibliografia

- Bański J. (2008). Strefa podmiejska – już nie miasto, jeszcze nie wieś. W: A. Jezierska-Thöle, L. Kozłowski (red.), *Gospodarka przestrzenna w strefie kontinuum miejsko-wiejskiego w Polsce*. Toruń: Wydawnictwo UMK.
- Borc Z., Gonda-Soroczyńska E. (2006). Funkcja wsi jako uzdrowiska. W: W. Czarnecki, D. Korolczuk (red.), *Odnowa polskiej wsi*. Białystok: Wydział Architektury Politechniki Białostockiej.
- Bórawski P. (2009). Pozarolnicza działalność gospodarcza na obszarach wiejskich jako dodatkowe źródło dochodu rodzin rolniczych. *Ekonomika i Organizacja Gospodarki Żywnościowej. Zeszyty Naukowe SGGW*, 75, 253–270.
- Bucka M. (2014). Małe i średnie przedsiębiorstwa jako forma przedsiębiorczości na obszarach wiejskich, *Journal of Agribusiness and Rural Development*, 2 (32), 35–44.
- Chmieliński P., Otłowska A. (2007). Wybrane uwarunkowania rozwoju pozarolniczej aktywności gospodarczej ludności na obszarach wiejskich, *Acta Scientiarum Polonorum. Oeconomia*, 6 (1), 15–24.
- Copus A., Courtney P., Dax T., Meredith D., Noguera J., Talbot H., Shucksmith M. (2010). *European Development Opportunities for Rural Areas (EDORA)*. Final Report, Applied Research 2013/1/2, ESPON & UHI Millenium Institute, Luxembourg. http://www.espon.eu/export/sites/default/Documents/Projects/AppliedResearch/EDORA/EDORA_Draft_Final_Report_Version_2.4_April_2010.pdf [dostęp: 1.09.2018].
- Czarnecki A. (2009). *Rola urbanizacji w wielofunkcyjnym rozwoju obszarów wiejskich*. Warszawa: IRWiR PAN.
- Czarnecki A., Heffner K. (2008). „Drugie domy” a zrównoważony rozwój obszarów wiejskich. *Wię i Rolnictwo*, 2, 29–46.
- Danson M., Jentsch B. (2009). The new Scottish rural labour market: processes of inclusion and exclusion. W: B. Jentsch, M. Simard (red.), *International Migration and Rural Areas: Cross-National Comparative Perspectives*. Ashgate: Farnham and Burlington.
- Drobek W. (1999). *Rola miast zdegradowanych w sieci osadniczej Śląska*. Opole: Państwowy Instytut Naukowy, Instytut Śląski w Opolu.
- Durand G., Huylensbroeck G. van (2003). Multifunctionality and rural development: general framework. W: G. van Huylensbroeck, G. Durand (red.), *Multifunctional agriculture. A new paradigm for European agriculture and rural development*. Hampshire: Ashgate Publishing Company.
- Frenkel I. (1998). Pracujący w rolnictwie i ludność rolnicza. W: A. Woś (red.), *Encyklopedia agrobiznesu*. Warszawa: Fundacja Innowacja.
- Frenkel I. (2010). Ludność wiejska. W: J. Wilkin, I. Nurzyńska (red.), *Polska wieś 2010. Raport o stanie wsi*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Gałązka A. (1999). Zróżnicowania społeczno-gospodarcze a rozwój infrastruktury komunalnej na obszarach wiejskich. W: A. Stasiak (red.), *Wpływ zróżnicowań regionalnych na możliwości przekształceń wsi polskiej*. *Biuletyn KPZK PAN*, z. 188, 13–45.
- Gałązka A. (2013). *Procesy społeczno-gospodarcze na poziomie lokalnym. Zróżnicowania i długookresowe trendy zmian przestrzennych w Polsce*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza SGH.

- Gibas P., Heffner K. (2018). Społeczne i ekonomiczne koszty bezładnego przetrzeżenia – osadnictwo obszarów wiejskich. W: A. Kowalewski, T. Markowski, P. Śleszyński (red.), *Studia nad chaosem przestrzennym. Tom II: Koszty chaosu przestrzennego*. Seria: Studia KPZK PAN, t. 182. Warszawa: Komitet Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN.
- Gibas P., Heffner K. (2018). Koncentracja zabudowy na obszarach wiejskich. *Wieś i Rolnictwo*, 2, 189–208.
- Gonda-Soroczyńska E. (2011). Niewykorzystany potencjał uzdrowiska wiejskiego Sokołowsko. *Acta Scientiarum Polonorum Architectura*, 10 (2), 25–34.
- Hałasiewicz A. (2011). *Ekspertyza rozwoju obszarów wiejskich w kontekście zróżnicowań przestrzennych w Polsce i budowania spójności terytorialnej kraju*. Warszawa: Ministerstwo Rozwoju Regionalnego.
- Heffner K. (1999). Wyposażenie infrastrukturalne obszarów wiejskich pogranicza wschodniego i zachodniego. W: M. Kłodziński, A. Rosner (red.), *Rozwój przedsiębiorczości na terenach wiejskich wschodniego i zachodniego pogranicza (społeczne, ekonomiczne i instytucjonalne uwarunkowania)*. Warszawa: IRWiR PAN.
- Heffner K. (2003). Regiony peryferyjne we współczesnej gospodarce. W: A. Bottramiuk (red.), *Regiony peryferyjne w perspektywie polityki strukturalnej Unii Europejskiej*. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku.
- Heffner K. (2007). Rozwój społeczno-gospodarczy obszarów wiejskich. Definicje – Uwarunkowania – Zależności – Czynniki – Skutki. Badania zróżnicowania rozwoju obszarów wiejskich. W: A. Rosner (red.), *Zróżnicowanie poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich a zróżnicowanie dynamiki przemian*. Warszawa: IRWiR PAN.
- Heffner K. (2011a). Semiurbanizacja a suburbanizacja. Ewolucja procesów w aglomeracji opolskiej. W: J. Stodczyk (red.), *Procesy suburbanizacji w wybranych miastach Polski*. Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, *Studia miejskie*, 3.
- Heffner K. (2011b). Wieś jako przedmiot badań w gospodarce przestrzennej. Procesy zagospodarowania przestrzeni wiejskiej w Polsce. W: M. Halamska (red.), *Wieś jako przedmiot badań naukowych na początku XXI wieku*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Heffner K. (2017a). Ośrodki regionalne a zmiany w przestrzeni polskich regionów: koncentracja i peryferyzacja. W: C. Zajac (red.), *Nauki ekonomiczne w XXI wieku – dylematy, wyzwania, perspektywy. Jubileusz 70-lecia Wydziału Nauk Ekonomicznych Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu.
- Heffner K. (2017b). Funkcjonalno-przestrzenne uwarunkowania rozwoju Opola. *Studia Śląskie*, t. 80: *Wokół problemów demograficznych i społeczno-ekonomicznych*, 91–114.
- Heffner K., Klemens B. (2013). Koncepcje zmian i nowe procesy przestrzenne na obszarach wiejskich w Polsce. W: S. Korenik, A. Mempel-Śnieżyk (red.), *Kryzys finansowy a programowanie rozwoju jednostek przestrzennych*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu. *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu*, 296.

- Heffner K., Czarnecki A. (2015). Linking Locally: Second Home Owners and Economic Development of the Rural Community. W: E. Kulke, P. Dannenberg (red.), *Economic Development in Rural Areas: Functional and Multifunctional Approaches*. Farnham: Ashgate Publishing, Ltd.
- Jezierska-Thöle A. (2018). *Rozwój obszarów wiejskich Polski Północnej i Zachodniej oraz Niemiec Wschodnich*. Toruń: Wydawnictwo UMK.
- Kamińska W. (2006). Pozarolnicza działalność gospodarcza w Polsce w latach 1988–2003. *Prace Geograficzne*, 203. Warszawa, IGiPZ PAN.
- Karpowicz E. (1995). *Struktura demograficzna ludności wiejskiej*. Informacja nr 588, Warszawa, <http://biurose.sejm.gov.pl/teksty/i-588.htm>.
- Kistowski M. (2009). Problemy zrównoważonego rozwoju terenów wiejskich – między rozkwitem, peryferyzacją a degradacją. W: *Jak zapewnić rozwój zrównoważony terenów otwartych?* Warszawa: Instytut na rzecz Ekorozwoju.
- Kłodziński M. (2010). Główne funkcje polskich obszarów wiejskich z uwzględnieniem dezagryzacji wsi i pozarolniczej działalności gospodarczej. W: B. Kłos, D. Stankiewicz (red.), *Rozwój obszarów wiejskich w Polsce. Studia BAS*, 4 (24), 9–28, http://orka.sejm.gov.pl/wydbas.nsf/o/0508FBAAA7CEF4E9C1257A48002BA828/%24File/BAS_24-2.pdf
- Kołodziejczyk D. (2000). Pozarolnicza działalność gospodarcza na obszarach wiejskich. W: B. Górz (red.), *Szanse rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich ze szczególnym uwzględnieniem pogranicza polsko-ukraińskiego*. Lublin: UMCS.
- Kopczewska K. (2008). *Renta geograficzna a rozwój społeczno-gospodarczy*. Warszawa: CeDeWu.
- Kropsz I. (2009). Przedsiębiorczość pozarolnicza jako źródło dodatkowych dochodów gospodarstw rolnych Dolnego Śląska. *Journal of Agribusiness and Rural Development*, 3 (13), 123–128.
- Krzysztofik M. (2017). Problematyka prawna pojęcia obszaru wiejskiego. *Studia Iuridica Lublinensia*, 26 (1): *Prawne determinanty polityki rolnej*, 299–314.
- Kühn M. (2015). Peripheralization: Theoretical Concepts Explaining Socio-Spatial Inequalities, *European Planning Studies*, 23 (2), 367–378.
- Kukulka A., Cegielska K., Salata T., Szylar M. (2017). Wpływ ośrodka miejskiego na kształtowanie się obszarów inwestycyjnych, *Acta Scientiarum Polonorum, Administratio Locorum*, 16 (2), 97–110.
- Latocha A. (2017). Odradzanie wsi? Przemiany ludnościowo-osadnicze na ziemi kłodzkiej w okresie powojennym, *Studia Obszarów Wiejskich*, 48, 29–50.
- Latocha A. (2013). Wyludnione wsie w Sudetach. I co dalej? *Przegląd Geograficzny*, 85 (3), 323–346.
- Machątek M. (2012). Wokół genezy społecznych konsekwencji obecności państwowych gospodarstw rolnych na wsi zachodniopomorskiej. W: M. Machątek, J. Macholak, E. Włodarczyk (red.), *Od polonizacji do europeizacji Pomorza Zachodniego*. Warszawa–Szczecin: Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych.
- Machątek M. (2013). Przemiany polskiej wsi w latach 1918–1989. *Klio. Czasopismo poświęcone dziejom Polski i powszechnym*, 26 (3), 55–80.

- Majewski R., Staniszewski J., Czyżewski B. (2011). Specyfika pozarolniczej działalności gospodarczej na wsi w kontekście jej wsparcia ze środków UE. *Roczniki Ekonomiczne Kujawsko-Pomorskiej Szkoły Wyższej w Bydgoszczy*, 5, 401–415.
- Mickiewicz A., Mickiewicz B. (2016). Pozarolnicza działalność gospodarcza na obszarach wiejskich w Polsce. *Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu*, 18 (1), 180–185.
- Mickiewicz B. (2016). Wsparcie pozarolniczej działalności na obszarach wiejskich w PROW 2007–2013 i 2014–2020 – analiza i ocena. *Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Ekonomiczno-Społecznej w Ostrołęce*, 20, 124–138.
- Mossakowska E. (2006). Czynniki różnicujące rozwój alternatywnych źródeł dochodu na terenach wiejskich. *Zeszyty Naukowe Akademii Rolniczej we Wrocławiu. Rolnictwo*, t. 87, 540, 345–350.
- Nawrocki E. (1971). Zespoły osiedli powiązane dojazdami do pracy w województwie opolskim. *Studia Społeczno-Ekonomiczne*, t. 2, 134–144.
- Niedzielski E. (2015). Funkcje obszarów wiejskich i ich rozwój. *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej*, nr 2 (343), 84–93.
- Niedźwiecka-Filipiak I., Borcz Z. (2010). Zmiany krajobrazu wiejskiego zagrożeniem dla zachowania tożsamości miejsca. *Acta Scientiarum Polonorum. Administratio Locorum*, 9 (4), 85–97.
- Pałka E. (2010). Kierunki rozwoju pozarolniczej działalności na obszarach wiejskich w Polsce. *Infrastruktura i ekologia terenów wiejskich*, 1, 163–174.
- Podstawowe informacje o rozwoju demograficznym Polski do 2014 roku* (2015). Warszawa: GUS.
- Rajman J. (1976). Wiejskie zespoły produkcyjno-osadnicze Opolszczyzny. Geneza i współczesne przeobrażenia. *Kwartalnik Opolski*, 2, 18–29.
- Rakowski W. (1989). *Regiony miejskie w Polsce w świetle migracji ludności*. Warszawa: Monografie i Opracowania Szkoła Główna Planowania i Statystyki nr 271.
- Rosner A. (1999). *Typologia wiejskich obszarów problemowych*. Warszawa: IRWiR PAN.
- Rosner A. (2012). *Zmiany rozkładu przestrzennego zaludnienia obszarów wiejskich. Wiejskie obszary zmniejszające zaludnienie i koncentrujące ludność wiejską*. Warszawa: IRWiR PAN.
- Rosner A., Stanny M. (2007). Poziom rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich w Polsce a dynamika przemian. W: K. Heffner (red.), *Programowanie rozwoju regionu. Ład ekonomiczny i środowiskowo-przestrzenny*. Opole: Wydział Zarządzania i Inżynierii Produkcji Politechniki Opolskiej, Samorząd Województwa Opolskiego, Komitet Nauk Demograficznych PAN, KPZK PAN.
- Roszkowska-Mądra B. (2009). Konceptje rozwoju europejskiego rolnictwa i obszarów wiejskich, *Gospodarka Narodowa*, 10, 83–102.
- Runge J. (2011). Społeczno-gospodarcze oraz przestrzenne przejawy suburbanizacji w województwie śląskim. W: J. Słodczyk (red.), *Procesy suburbanizacji w wybranych miastach Polski*. Opole: Uniwersytet Opolski.
- Sokołowski D. (2015). Urbanizacja wsi na przykładzie miast zdegradowanych województwa świętokrzyskiego. Warszawa: IGiPZ PAN, *Studia Obszarów Wiejskich*, t. 37: *Wiejskie obszary funkcjonalne*, 195–216.

- Stanny M. (2011). Wieś jako przedmiot badań demograficznych. W: M. Halamska (red.), *Wieś jako przedmiot badań naukowych na początku XXI wieku*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Strzelecka E. (2016). The Creative Sector in Rural Areas in the Policy of Balanced Regional Development, *Barometr Regionalny. Analizy i prognozy*, 4, 15–21.
- Świątek D. (2010). *Infrastruktura techniczna a rozwój pozarolniczej działalności gospodarczej w regionie Płocka*. Seria: *Studia Obszarów Wiejskich*, t. 25. Warszawa: IGiPZ PAN.
- Wesołowska M. (2005). *Rozwój budownictwa mieszkaniowego a przemiany przestrzenne wsi województwa lubelskiego*. Seria: *Studia Obszarów Wiejskich*, t. 10. Warszawa: IGiPZ PAN, PTG.
- Wilkin J. (2008). Wielofunkcyjność rolnictwa i obszarów wiejskich. W: M. Kłodziński (red.), *Wyzwania przed obszarami wiejskimi i rolnictwem w perspektywie lat 2014–2020*. Warszawa: IRWiR PAN.
- Wilkin J. (2011). Wielofunkcyjność wsi i rolnictwa a rozwój zrównoważony. *Wieś i Rolnictwo*, 4, 27–39.
- Wilkin J. (2013). Cele i zasady koordynacji polityk wspierających zrównoważony rozwój obszarów wiejskich. W: K. Heffner (red.), *Rozwój obszarów wiejskich w Polsce a polityka spójności Unii Europejskiej: stare problemy i nowe wyzwania, ze szczególnym uwzględnieniem woj. opolskiego*. Seria: *Studia KPZK PAN*, t. 154. Warszawa: KPZK PAN.
- Wilkin J. (2018). Czy istnieje teoria rozwoju obszarów wiejskich i czy takiej teorii potrzebujemy? *Wieś i Rolnictwo*, 1, 15–32.
- Winnicki T., Sikora A. (2017). Wybrane problemy uruchamiania pozarolniczej działalności. *Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Ekonomiczno-Społecznej w Ostrołęce*, 24, 133–145.
- Zajac D. (2014). *Znaczenie pozarolniczej działalności gospodarczej rolników w procesie rozwoju wielofunkcyjności rolnictwa i obszarów wiejskich*. Seria: *Monografie i Opracowania*, 17. Rzeszów: Prace Naukowe Wydziału Ekonomii Uniwersytetu Rzeszowskiego.
- Zarębski M. (2002). *Bariery i możliwości wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich (na przykładzie regionu konińskiego)*. Toruń: Wydawnictwo UMK.
- Zathey M. (2005). Proces suburbanizacji w regionie miejskim Wrocławia – wrocławska strefa suburbanalna. W: P. Lorens (red.), *Problem suburbanizacji*. Warszawa: Urbanista.
- Zwolińska-Ligaj M. (2015). *Integracja funkcji gospodarczych i środowiskowych na obszarach przyrodniczo cennych województwa lubelskiego. Perspektywa przedsiębiorstw*. Seria: *Monografie i rozprawy*, 6. Biała Podlaska: Państwowa Szkoła Wyższa im. Papieża Jana Pawła II w Białej Podlaskiej.